

МІФОЛОГІЧНИЙ ЕТНОКОД КУЛЬТУРИ У ФРАЗЕОСИСТЕМІ МОВИ

*Л. В. Савченко, доктор філол. наук, професор,
Таврійський національний університет імені В. І. Вернадського,
пр. Академіка Вернадського, 4, м. Сімферополь, Крим, 95007.
E-mail: lubov29@bk.ru*

У статті порушується проблема впливу міфології на формування фразеосистеми мови. Репрезентується міфологічний етнокод духовної культури, який відображається на ментальному рівні. Запропоновано ієрархічну систему етносубкодів культури I та II рівнів і подано дефініції відповідних термінопонять.

Ключові слова: *міфологічний етнокод культури, етносубкод культури, етнофразеологічна одиниця.*

Міф – давня форма пізнання та пояснення світу. Спроби розв'язати питання зв'язку мови і міфу, дослідити ці культурні явища в аспекті *спільне / різне* – сьогодні першочергові завдання лінгвістів, культурологів, філософів. Актуальні питання про походження міфу від мови та семантики, первинність міфу чи ритуалу, трактування понять *міфологема, міфологічний код* вивчали такі вчені, як О. М. Афанасьєв, Ф. І. Буслаєв, О. О. Потебня, О. Ф. Лосєв, В. А. Маслова, М. І. Толстой, В. М. Топоров, О. М. Фрейденберг, М. М. Маковський. Однак досі не вивчена проблема відображення міфологічного етнокоду у фразеосистемі мови.

Мета роботи полягає у виокремленні ієрархічної системи міфологічного етнокоду та з'ясуванні особливостей його взаємозв'язку з фразеологією на ментальному рівні. Основне завдання дослідження – виявити міфологічні елементи в образах і компонентному складі етнофразеологічних одиниць (ЕФО). *Об'єктом дослідження* є етнофразеологізми української мови. *Предмет дослідження* – етнолінгвокультурологічний опис ЕФО через призму ментального зрізу.

Актуальними сьогодні є дослідження міфологізованої духовної культури етносу. Мова дає можливість розгадати складну семантику культури, оскільки уявлення про структуру та побудову світу, буття людини в цій моделі і ставлення до неї відбилися на фразеологічному рівні. Міфологічний етнокод репрезентує сукупність образів архаїчних первісних релігійних уявлень людини, які постають із загальних положень, що покладені в основу теоретичної міфології і слугують своєрідним транслятором світогляду. У фразеології міфологічний етнокод співвідноситься з образною основою ЕФО, сформованої під впливом міфологічного мислення.

Визначальною одиницею в з'ясуванні основних рис міфологічного кодування виступає *міфологема*, яка експлікується в структурі ЕФО, підпорядковує її семантику і корегує функціонування. Парадигма цього питання закладена в системі, запропонованій В. А. Масловою: «смісловий простір має цілу низку співвідносних понять і концептів: міф – культура, міф – мова, фразеологізм – міфологема» [1, с. 159]. Поняття міфологеми пов'язане з образним засобом зображення реальності, що виникає тоді, коли реальність не вкладається в межі логічного й абстрактного. Поняття було введене в науковий обіг К. Г. Юнгом і К. Керенбі, а концепцію міфологеми розвинув російський філософ-ідеаліст С. М. Булгаков. Міфологема – мовний носій міфу, атрибутивно-образний фрагмент міфологічної картини світу [2, с. 169; 3, с. 41-51]. Учені виділяють термін *етноміфологема*, під яким розуміють символічний образ, збережений у потаємних глибинах слова і свідомості етносу. Слов'янська етнічна міфологія втілена в обрядах, ритуалах, повір'ях, календарі, демонології, в образах, символіці, мові.

Класичне групування міфічного мислення дає можливість виокремити етносубкоди культури I рівня. На підставі міфологічних уявлень закономірною постає систематизація етносубкодів у просторі міфологічного етнокоду: *анімістичний, тотемний, фетишний, есхатологічний, космогонічний, астральний, міфонімний*.

1. *Анімістичний етносубкод*. Суть анімізму в уособленні природи, духів, що наповнюють світовий простір. В анімістичному етносубкоді виділяємо такі етносубкоди II рівня: 1) *власне анімістичний* – відображення уявлень про оживлення навколишнього світу, природи; 2) *антропоморфний* – відображення уявлень про уподібнення людині, уособлення; 3) *фізіоморфний (зооморфний, фітоморфний)* – відображення уявлень про фітоморфізм і зооморфізм (об'єкти флори і фауни).

У східнослов'янській традиції міфологічні вірування можуть корелювати на рівні світоглядних уявлень про стихії в міфологемах *вогонь, вода, земля, повітря, вітер* тощо. Вірування, пов'язане з цілющою силою води, простежується в багатьох магічних обрядодіях: замовляннях, ворожіннях, повір'ях. Компаративну ЕФО *як з води* (варіант *як на воді*) зі словом *рости* етимологічно пов'язують із віруванням про воду, яка ніби жива істота сприяє швидкому розвитку та росту. Часто під час першої купелі баба-повитуха давала ім'я немовляті – *хрест з води* і саме вода закріплювала за нею ім'я. У народних уявленнях вітер часто виступає персоніфікованою живою істотою. Про людину, яка з'явилася несподівано, кажуть: *які вітри занесли*. Зі стихією вітру пов'язують мотив народження від природних стихій. Походження ЕФО *вітром надуло* в значенні *'позашлюбна вагітність'* російський фразеолог І. О. Подюков виводить із давнього вірування слов'ян у вітер як божество, що бере участь у заплідненні [4, с. 40]. За своєю природою вітер – могутня істота: він шкодить і допомагає. Визначають «дурний вітер», який є джерелом зла, хвороби, і «сприятливий вітер», що приносить щастя.

Міфологічні залишки відображено у фразеології, де іманентно виявляються фрагменти різних вірувань. Образи багатьох ЕФО ведуть до однієї з давніх форм культури – анімістичного сприйняття, через яке оживають та уособлюються частини тіла людини. В образі ЕФО *тримати рот на замку; тримати зуб; тримати язик за зубами* втілюється анімістичний етносубкод, що метафорично переплітається з соматичним і зооморфним кодами.

У рамках анімізму виділяють фізіоморфізм, структурними елементами якого є зооморфізм і фітоморфізм. Зооморфізм – наділення рисами тварин образів реальних чи уявних об'єктів. На основі зооморфізму виникли уявлення про можливість метаморфози: ЕФО *залізити в душу; лізити змією в душу*. Відголосками є порівняння з характерними елементами зовнішнього вигляду тварини, її дій, поведінки. У міфологічній традиції в ЕФО *дивитися вовком; вовчий погляд* – *вовк* символізує жорстокість; *як баран на нові ворота* – баран є уособленням глупоти й упертості; *каркати як ворона; не каркай* – ворона є вісником нещастя, який належить царству мертвих. Змія в слов'янській лінгвокультурології є носієм як мінімум двох еталонних ознак – гнучкість і здатність ужалити: ЕФО *витися як змія; пригріти змію на грудях*. Разом із негативними рисами змія наділена й позитивними, є символом мудрості – *зміїний розум; мудрий як змія*.

2. *Фетишний етносубкод*. Давня міфологічна форма сприйняття світу фетишизм полягає в поклонінні предметам. Людське життя порівнювалося з функціями людини, людським організмом чи його частинами. У давньогрецькому міфі Атлант за участь у боротьбі титанів проти олімпійських богів тримав на плечах небесний схил. Міфономен *плечі* слугував джерелом образу ЕФО як символу витривалості та сили. Відповідно ЕФО *лежати на плечах* стала виразником фетишного ЕСК через соматичний КК, виражений номінатомою-соматизмом *плечі*. Згодом плечі як частина тіла, призначена для перенесення вантажу, набули «універсального характеру для культур багатьох народів і сприймаються як міра фізичної сили та стійкості людини» [5, с. 350]. Розкриваючи антропоморфну модель світу, де людина виступає мірою всього, ЕФО передає також архетипну опозицію *верх / низ*, що корелює з

протиставленням *важкий / легкий*. Згодом *плечі* стали втіленням важкої ноші, турботи: *скинути з плечей* – ‘*позбуватися чогось*’. ЕФО базується на явищі синекдохи: частина тіла *плечі* замінили людину в цілому.

Поклоніння предметам із надприродною силою репрезентовано в ЕФО *вибивати клин клином*. Номінатема *клин* – шматок дерева чи заліза – співвідноситься з природним КК і є елементом культу з сакралізованим значенням. На думку учених, ЕФО побудована на реальній ситуації, пов’язаній із процесом рубання дров за допомогою клина. ЕФО містить метафору: позбавлення від складної ситуації чи стану, що супроводжується різким поштовхом. Повторення «компонента *клин* надає виразності образу ФО, особливо підкреслюючи ідею того, що рівне можна побороти тільки рівним» [5, с. 331]. Фетишизм лежить в основі ЕФО *круглий стіл*. За допомогою явища метафоризації уподібнюється спосіб публічного висвітлення якогось питання, що базується на наданні однакових повноважень кожному учаснику, за допомогою предмета інтер’єру, який має форму кола. В образі ЕФО компонент *круглий* символічно осмислюється як ‘*рівний для всіх*’. Коло – найбільш розповсюджений елемент міфопоетичної символіки, що виражає ідею єдності безкінечності й скінченності. Компонент *круглий* співвідноситься з геометричним кодом у системі концептуальної групи.

3. *Тотемний етносубкод*. Тотемізм – специфічна форма світосприйняття, комплекс магічних обрядів і ритуалів, релігійних уявлень про надприродні зв’язки між певною родовою групою людей і видом рослин, птахів чи звірів. У тотемних віруваннях людина ототожнює себе з природою (танці з масками, які наслідують тотем). Елементи тотемізму залишилися у звичаях українців («водіння куща»; «водіння тополі»; «водіння берези»). Мотивація обряду «водіння кози» проявилась у сприйнятті тварини-тотема через образ особи, яка з метою магічного впливу переодягається в козу. Обрядодія корелює з магічною дією *топтання*. Це дійство стало базою для виникнення ЕФО *водити козу* з семантикою ‘*довготривалий процес пиття спиртних напоїв*’.

У слов’янській міфології рослини наділені надприродною силою: як цілющою, так і руйнівною. В основі цих уявлень лежить давній архетип дерева-тотема, який і закріпився в ЕФО: *каліну ламати; березова каша; почесати березовим віником; дати березові каші (припарки)*. Своєрідним тотемом у східнослов’янському віруванні виступає осика, яка охороняє від злих духів. Із цим повір’ям пов’язане забивання осикового кілка в могилу людей, підозрюваних у чаклунстві. Загострений осиковий кілок набув «значення Перунової палиці – скіпетра верховного бога-громовика давніх слов’ян» [6, с. 147]. Не випадково українська фразеологія зберегла такі одиниці: *вбити осиковий кілок; до осикового кілка*. Символом ритуального співжиття з предком-тотемом вважаються весільні обрядодії з кожухом (магія плодovitості для молодих). Тотемне кодування простежується в ЕФО *сісти на кожух* зі значенням ‘*вийти заміж*’ і *вивернути кожух* – ‘*побажати молодим добробуту, сімейної злагоди*’. Оскільки родовід ведеться від тотема роду, а він є запліднювачем, опікою, душа якого сидить у шкірі, через тактильне спілкування молодим передається сила й добро.

4. *Космогонічний етносубкод* базується на уявленнях про створення світу, елементів Всесвіту і виникнення життя. Підвидом цього етносубкоду виступає *антропологічний*, який відображає уявлення про створення людини та її буття. Серед традиційних космогонічних уявлень знаходимо залишки давнього поділу Всесвіту на три зони: небо, землю, підземний світ. Відповідно, і Всесвіт мав три виміри: верхній – небесний світ; цей (білий) світ і той світ (потойбічний).

Породженням початкової хаотичної тьми є ніч як антипод дня і світла. Міфопоетична символіка образу «тьми» наділена характеристиками: вона співвідносна з конкретним втіленням космосу, але не з космічною побудовою Всесвіту загалом. У п’ятімі закладено майбутній світ і перетворення істоти, що належить до іншого світу (ФО *князь (цар) тьми; царство тьми*). Світогляд

українців, відображений в ЕФО *пiти на небо*, підкреслює їхню віру в те, що на небо є дорога. У небесний світ можна потрапити через *Молочний шлях*, який мав ще народну назву *Гусина дорога*, оскільки, за уявленнями, нею гуси відлітають у вирій. В етнографічних розвідках зазначається, що *Гусина дорога* – «шлях, яким душі людські піднімаються на небо» [7, с. 308].

Найвищою площиною перебування є сьоме небо, бо восьме для людини і її душі недосяжне. За стародавніми уявленнями, небо має сім оболонок. Давні слов'яни вірили, ніби вночі видиме небо розкривається, а за ним видніється справжнє – восьме, де перебуває Бог. Когнітивний сценарій втілюється в ЕФО *на сьомому небі* з семантикою *'задоволений, радісний, щасливий'*. Із нижнім виміром співвідносяться ЕФО: *хоч крізь землю йти; на чім світ стоїть; пройти крізь чистилище*. Походження російської ЕФО *на чем свет стоит*, корені якої знаходимо в язичницьких віруваннях, детально описує В. М. Мокієнко. Учений вважає, що значення *'дуже сильно'* об'єктивно й логічно впливає з буквального значення ЕФО *на чім світ стоїть*, тобто чогось фундаментального, базового, стійкого. Таке формулювання говорить про природний зв'язок звороту з дієсловами – *ляяти, хвалити, брехати, божитися* і навіть *побити* чи *розконфузити* [8, с. 289]. Фразеобраз пов'язаний із міфологічною формою усвідомлення світу через моделювання світу-хаосу як окультуреного людиною космосу. В українській мові ЕФО *на чім світ стоїть* вживається зі словами *ляяти / клясти / проклинати / обманювати / брехати / кричати / верещати*, що свідчить про продуктивний розвиток семантики ЕФО. Первинною була дієслівна форма *ляяти*, оскільки вона зафіксована ще в давніх фольклорних працях. З іншого боку, за уявленнями, земля стоїть на такій поверхні, що може рухатися, значить, і світ перебуває в динамічному стані, звідси й виникнення ЕФО: *аж світ ходором (обертотом) закрутився (завертiвся, замакітрився)*. Варіативний компонент *макітрився* є власне українським (від лексеми *макітра*).

5. *Астральний етносубкод* пов'язаний безпосередньо з мисленням, що формується навколо небесних світил, їх походження і зв'язку з людиною. Близькі за смисловим навантаженням до астрального міфічного етнокодування є *солярний, селенарний та астрологічний*, що відображають архаїчні уявлення про сонце, місяць, зірки та їх персоніфікацію. Одиницями, які набули образно-метафоричного значення в культурі, є космономени *сонце / місяць*. За протиставленням міфологічних символів Сонце наділене позитивними характеристиками, Місяць – негативними. Сонце – цар денного Неба, символ центру буття. Його величність *святе, праведне* підтверджується ЕФО *місце під сонцем; хай ніколи сонце на мене не засвітить*. Селенарний культ проявляється в поклонінні Місяцю: *як з неба (місяця) звалитися; як місяць у небі; на місяць вити*. *Астрологічний етносубкод* співвідноситься з лексемою-космономеном *зірка* як знаком неба, визначення порядку небесних тіл, утвердження сонячного божества, що уособлює символ сонця і світла (*провідна зоря (зірка); діставати зорі (зірки) [з неба]*).

6. *Есхатологічний етносубкод* базується на системі релігійних поглядів і уявлень про кінець світу та його подальшу долю, покуту й потойбічне життя, про існування Всесвіту чи його перехід у якісно новий стан. Есхатологічні міфи відображають страшні глобальні події: всесвітній потоп, перетворення всесвіту в хаос. Проблема смерті є основою в міфологічній чи релігійній концепції. У міфологічних системах кінця світу в описі пекла особливо рельєфно поданий судний день. Зазначені уявлення відобразилися в ЕФО *до самого судного дня; Страшний суд; до страшного суду; до суду, до віку; до суду-віку*. Есхатологічні уявлення виражено й у ЕФО *доки світа й сонця*, де номінатами *світ, сонце* базові в есхатологічній міфології: ЕФО *білий (той) світ; земля обітована; у тартарари провалюватися; під місяцем*.

7. *Міфонічний етносубкод*. Міфонім – «ім'я будь-якої сфери ономастичного простору в міфах, епопеях, казках, билинах» [9, с. 261]. Він включає кілька різновидів міфонімів: міфоантропоніми, міфоперсоніми, міфотопоніми, міфозооніми. Міфонім

відіграє важливу роль у системі мови та культури. З урахуванням загальноприйнятих основ групування власних назв виділяємо *етноsubкоди II рівня*.

Міфоантропонімний етноsubкод – співвідносний із власним ім'ям людини, а також з ім'ям істоти в міфах, фольклорі. Одним із найвідоміших міфолого-казкових царів є цар Горох. Міфонім-компонент *цар Горох* корелює з міфоантропонімним. Ім'я *Горох* тлумачиться як міфоантропонім і є базовим компонентом у структурі ЕФО *за царя Гороха (Панька, Тимка, Хмеля)*. Учені висунули кілька гіпотез щодо її походження. М. Афанасьєв проводить паралелі між Царем Горохом і казковим багатирем Котигорошком [10, с. 757].

Відома інтерпретація цієї ЕФО В. Я. Проппа. Цар Горох жив у «тридесятому царстві» і був іменуванням тотемного предка, де образ царя Гороха є комічним. Не виключено, що ім'я царя Гороха в російській чарівній казці залишилось як антропонімний факт найдавніших казкових текстів, серед них і тих, які ставали власне казковими в період трансформації давнього міфу в казку [11, с. 123–127]. На думку В. М. Мокієнка, лексема *горох* виявилася «найпопулярнішим іменем у низці російських, українських і білоруських фразеологізмів, що свідчать про допотопні часи» [12, с. 213]. Джерелом стала рослина з сімейства бобових. Горохові зерна мали в архаїчній культурі глибокий символічний зміст, належали до атрибутів з еротичною та продукувальною семантикою. У різних варіаціях згадуються оніми *Томко (Тимко, Темко), Собко, Омелько, Панько, Хміль*, ймовірно, давно вигадані.

Міфотеонімний етноsubкод – співвідносний із власною назвою богів, що є дійовими особами в міфах: Велес, Див, Колодій. Походження прокляття, вираженого у формі негативного побажання *щоб на тебе Див прийшов*, пов'язане з віруванням в існування бога Дива. Див має кілька іпостасей: божество неба й страху та смерті. Ця істота надприродної сили в давнину зображувалася у вигляді великого хижого птаха з потворним жіночим обличчям. Існує чимало ЕФО з компонентом-міфотеонімом, походження яких пов'язується з українською міфологією: *Колодієва смерть; Колодієві похрестини, (похорони)* (Колодій – сонячний бог; бог шлюбу і взаєморозуміння).

Крім того, у міфонімному етноsubкоді I рівня виокремлюємо II рівень: *міфоперсонімний* – співвідносний із власним ім'ям персонажа, що діє в міфах, билинах, казках (ЕФО *геркулесові стовпи; бочка Данайд*), *міфотопонімний* – із власною назвою географічного об'єкта, який людина уявляє собі як реальну істоту (ЕФО *канути в Лету*), *міфозоонімний* – із власними іменами міфічних тварин, людиноподібних істот, які фактично не існують, але людина уявляє їх реальними (ЕФО *між Сциллою та Харібдою*).

Міфологічний етнокод є фундаментальним у системі етномакрокоду, оскільки в основу формування світогляду людини, її духовної культури були покладені саме первісні міфологічні вірування. Як відомо, підґрунтям створення комплексу обрядів і традицій, повір'їв і ритуалів, замовлянь і ворожінь, клятв і проклять були анімістичні і фетишні уявлення. Етнофразеологія є відображенням міфологічного етнокоду, який тісно корелює в системі субстанційних і концептуальних кодів. Зокрема, компоненти на позначення флори і фауни співвідносні з біоморфним кодом, а на образному рівні в поєднанні з іншими компонентами передають анімістичні риси.

MYTHOLOGICAL ETHNOCODE OF CULTURE IN PHRASEOSYSTEM OF THE LANGUAGE

L. V. Savchenko

The article concerns the problems of the impact of mythology on the formation of phraseosystem of language. Mythological ethnocode of spiritual culture is represented, which is reflected on the mental level. A hierarchical system of ethnosubcodes of culture of I and II levels is offered and definitions of relevant terminology concepts are presented.

Keywords: *mythological ethnocode of culture, ethnosubcode of culture, ethnophraseological unit.*

МИФОЛОГИЧЕСКИЙ ЭТНОКОД КУЛЬТУРЫ ВО ФРАЗЕОСИСТЕМЕ ЯЗЫКА

Л. В. Савченко

В статье поднимается проблема влияния мифологии на формирование фразеосистемы языка. Рассматривается мифологический этнокод духовной культуры, который отображается на ментальном уровне. Предложена иерархическая система этнокодиров культуры I и II уровней и представлены дефиниции соответствующих терминопонятий.

Ключевые слова: мифологический этнокод культуры, этнокод культуры, этнофразеологическая единица.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Маслова В. А. Фразеология в контексте культуры / В. А. Маслова. – М. : Языки русской культуры, 1999. – 780 с.
2. Жайворонок В. В. Українська етнолінгвістика: нариси : навч. посіб. / В. В. Жайворонок. – К. : Довіра, 2007. – 262 с.
3. Селіванова О. О. Міфологема мотивація номінативних одиниць / О. О. Селіванова // Мовознавство. – 2006. – № 6. – С. 41–51.
4. Подюков И. А. Народная фразеология в зеркале народной культуры / И. А. Подюков. – Пермь : ПГПИ, 1991. – 127 с.
5. Большой фразеологический словарь русского языка / отв. ред. д-р филол. наук В. Н. Телия. – М. : АСТ-ПРЕСС КНИГА, 2006. – 784 с.
6. Маслова В. А. Когнитивная лингвистика: учебное пособие / В. А. Маслова. – Мн. : ТетраСистемс, 2004. – 256 с.
7. Смоленский этнографический сборник / сост. В. Н. Добровольский // Записки Императорского русского географического общества по отделению этнографии. – СПб., 1893. – Т. 23, Вып. 1, Ч. 2. – 443 с.
8. Мокиенко В. М. Образы русской речи : ист.-этимол. очерки фразеологии / В. М. Мокиенко. – М. : Флинта : Наука, 2007. – 2-е изд., испр. – 464 с.
9. Суперанская А. В. Общая теория имени собственного / А. В. Суперанская. – М. : Наука, 1973. – 190 с.
10. Афанасьев А. Н. Поэтические воззрения славян на природу : в 3 т. / А. Н. Афанасьев. – М., 1865. – Т. 2. – 1868. – 788 с.
11. Пропп В. Я. Исторические корни волшебной сказки / В. Я. Пропп. – Л. : Изд-во ЛГУ, 1986. – 364 с.
12. Мокиенко В. М. В глубь поговорки / В. М. Мокиенко. – СПб. : Авалон, 2007. – 256 с.

Надійшла до редакції 25 вересня 2014 р.